

**ПЕРЕВИКОНАННЯ
«ПЛАНУ ПО РОЗСТРІЛАХ»:
ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА
ПОЛЬСЬКОГО НАРОДІВ**

Тридцять роки ХХ століття виявилися вкрай нелегкими, драматичними у долях українського та польського народів. Крім насильницької колективізації, розкуркулення, українцям, що жили на теренах УРСР, довелося пройти через жахіття організованого більшовицькою владою голодомору 1932 – 1933 років, який виявився зовсім не випадковістю. Саме масовий голод Й. Сталін вважав ефективним і цілком прийнятним засобом боротьби з українським селянством як «куркульсько-націоналістичним елементом». Тим більше в умовах, коли прийняття ідеї «класового ворога» звільняло від будь-яких людських почуттів.

За підрахунками відомого подільського науковця, доктора історичних наук І. Г. Шульги лише на Вінниччині в 1932 – 1933 роках від голоду померло 1 669 564 чол. [1]. Інші дослідники називають дещо менші цифрові показники – від 781 574 чол. до 1 227 761 чол. [2]. Для порівняння зазначимо: під час окупації Вінницької області гітлерівськими загарбниками загинуло 204781 чол. цивільного населення [3].

Серед вражених голодною смертю подолян, зрозуміло, була й певна частина мешканців польської національності. Проте загалом поляки, на їхнє щастя, як і на щастя мешканців ще не «возз'єднаної» з СРСР Західної України, не зазнали тоді «згубної дії нищівних природних негараздів», чим пояснювали пізніше причини трагедії деякі партійно-державні високопосадовці, бо відразу ж за зовсім нешироким Збручем сонце чомусь гріло не так спекотно, як на лівому березі ріки-кордону, дощові хмари не скупились на вологу, не було ні ранніх чи запізнілих за-

морозків, не спостерігалось якихось інших примх погоди, що могли б негативно позначитися на врожайності зернових та інших сільськогосподарських культур...

Штучний голод 1932 – 1933 років виявився найжахливішим злочином тоталітарного режиму. Його наслідки дають право вважати голодомор однією з найтрагічніших подій в історії людства. Мученицька смерть мільйонів людей від голоду на теренах найродючіших земель у період, коли не було на це вагомих причин, насамперед природніх катаклізмів, досі вражає кожную мислячу людину.

Таким же жахливим злочином тоталітарного режиму став і так званий «великий терор», від якого цього разу масово потерпіли не лише українці, але й поляки.

Власне, уже в період голодомору почав розкручуватись маховик ще однієї трагедії 30-х років – сумнозвісних сталінських репресій, жертвами яких стали тисячі й тисячі безневинних громадян. Намагаючись перекласти відповідальність за катастрофічні провали економічної політики, що призвели до голодомору в Україні, сталінський режим застосував широкомасштабні репресії проти міфічних «ворогів народу». Тому причини «важкого» стану сільського господарства України партійно-державне керівництво держави бачило в «новій тактиці класового ворога, який змінив своє обличчя», «послабленні класової пильності партійних і радянських організацій» [4, с. 39].

Не оминуло лихо політичних репресій і Подільський край (Вінниччину), які мали свої специфічні риси та котрі сповна намагалися використати сталінські поплічники.

По-перше, Вінниччина була значним сільськогосподарським регіоном, а тому головний удар спрямовувався проти селян, яких звинувачували у саботажі колгоспного будівництва, господарському шкідництві, приховуванні хліба, провокуванні голоду тощо.

По-друге, Вінницька область за своїм адміністративно-територіальним розташуванням – прикордонна. Тому виявився ще один привід для посилення репресій – масовими були звинувачення у шпигунстві, диверсіях, підготовці повстань і заколотів.

По-третє, Поділля здавна було багатонаціональним. Впродовж віків крім українців тут мешкали також поляки, євреї, румуни, молдавани, німці, чехи, росіяни, білоруси та ін. В роки комуністичного експерименту не всі представники нацменшин вписувалися в сценарій формування «єдиного радянського народу». Вони вважалися потенційною «п'ятою колоною», «політично неблагодійними». Як правило, на їхню адресу сипалися звинувачення у так званому «буржуазному націоналізмі», «іноземному шпигунстві», «контрреволюційній діяльності» [5, с. 5]. Недовіра до національних меншин стала цілеспрямованою державною політикою.

Пильна увага більшовицького керівництва була проявлена, насамперед, до польського населення. Партійно-державний апарат ідентифікував поляків-громадян СРСР не інакше як «контрреволюціонерів» і представників «ворожої прикордонної держави».

Окрім геополітичних чинників, надмірна «пильність» зумовлювалась і суб'єктивним фактором. Й. Сталін пам'ятав, що польські робітники та селяни у 1920 р. під час походу Червоної армії на Варшаву проігнорували заклики про «інтернаціоналізм» та «братство по класу» і піднялися на боротьбу з агресором [4, с. 39 – 40].

Згідно перепису 1923 р. на теренах Вінниччини проживало 71670 поляків. Але досить часто тут із «поляками» ототожнювали ще й українців-католиків, представників змішаних шлюбів, осіб, які мали польські прізвища. Владні структури і каральні органи особливо не вникали в такі «дрібниці» [4, с. 39].

Першим кроком наступу на польський етнос стало розгортання боротьби проти існування національних шкіл у краї. Так,

станом на 1935 р. у Подільському регіоні залишилося лише 29 польських шкіл з 6537 учнями [6]. Через три роки в постанові ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл в Україні» польські школи в черговий раз звинуватили «у позбавленні дітей можливості залучатися до радянської культури і життя» [7]. Як наслідок, польська національна освіта на 1939 р. припинила існування на Поділлі [4, с. 41].

Докладала влада зусилля й до так званої «реорганізації» польських сільрад. Упродовж 1934 – 1935 рр. з сімдесят одної польської сільради на Поділлі злишилося лише дванадцять [8]. Їхній кадровий склад постійно перебував під загрозою арешту, оскільки був переповнений так званими «класово ворожими елементами».

Паралельно із закриттям національних науково-просвітницьких та культурних закладів, чистками національних органів самоуправління вище політичне керівництво СРСР зробило й другий крок – застосувало до «політично неблагонадійної» нації перевірений метод політичного переслідування – депортації (17 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову про встановлення прикордонного режиму в 11 районах України, що означало очищення їх від «антирадянських елементів») [4, с. 41].

Всього з Вінницької області в Донецьку, Дніпропетровську та Харківську області в лютому – березні 1935 р. вивезено 12828 осіб. У результаті було ліквідовано 2864 індивідуальних господарств [9].

Восени 1935 р. відбулася нова хвиля виселення польського населення з Вінницької області. Політбюро ЦК КП(б)У 16 жовтня 1935 р. ухвалило постанову «Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів». Причини такої акції зазначив у листі до ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявський. «Політична неблагонадійність» польського населення полягала у підозрі шпигунства, колишній участі у контрабандних операціях, наявності родичів, які зали-

шили СРСР, «приналежність до релігійного активу та інший контрреволюційний елемент» [10].

Постанова була реалізована в січні наступного 1936 р., коли з Вінниччини депортували, як і намічено, 1500 польських родин. Проте цього виявилось замало. У травні – червні 1936 р. до Казахстану примусово відправили ще 2 тис. польських господарств [11]. Всього протягом 1935 – 1936 рр. під час «зачистки прикордонної смуги» з Поділля депортували 11635 господарств [12].

Третій крок «рішучого наступу» на «ворогів народу» припав на криваві 1937 – 1938 роки, коли влада розгонула в країні, у тому числі й на Поділлі, широкомасштабні політичні репресії.

30 липня 1937 р. під грифом «Абсолютно таємно» вийшов наказ № 00447 наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів, у другому пункті якого йшлося:

«...Согласно представленным учетным данным Наркомами республиканских НКВД и начальниками краевых и областных управлений НКВД утверждается следующее количество подлежащих репрессии: [...]

Винницкая область. По первой категории – 1000, по второй категории – 3000. Всего – 4000 [человек]» [13].

Особи, які потрапляли до першої категорії, підлягали розстрілу. Для збереження ж таємниці майбутніх фізичних розправ начальники райапаратів НКВС інформувалися, що перша категорія намічалася до «суворой ізоляції», друга – до «висилки» [14].

Цим же наказом визначено персональний склад обласної «трійки», яка затверджувала за сфабрикованими справами вироки. Голова «трійки»: Гришин Григорій Аркадійович (справжнє прізвище, ім'я, по-батькові: Клювгант Григорій Аронович) – начальник Вінницького управління НКВС. Члени «трійки»:

Чернявський Володимир Ілліч – перший секретар Вінницького обкому КП(б)У, за національністю – єврей; Ярошевський М. О. – прокурор Вінницької області. Секретар – сержант державної безпеки Гольштейн.

Слід також зауважити, що третій пункт наказу № 00447 містить суттєве уточнення:

«...Утвержденные цифры являются ориентировочными...».

Тому завдяки клопотанням керівництва управління НКВС у Вінницької області ліміти збільшилися до 6300 осіб, у тому числі по 1-й категорії – 2200 чол, по 2-й – 4100 чол. На 7 листопада 1937 р. заарештували 5502 особи, з них «трійка» засудила 4633 чол. За вироком цього обласного позасудового органу розстріляли 1592 чол. За національністю арештовані розподілялися наступним чином: українців – 3965 осіб, поляків – 517, росіян – 51, євреїв – 34, німців – 38, чехів – 2, китайців – 1, угорців – 1 [4, с. 47].

Вкрай негативно позначився на долі поляків оперативний наказ № 00485 від 11 серпня 1937 р. «Про фашистсько-повстанську діяльність польської розвідки в СРСР». Станом на 10 січня 1938 р. було засуджено 3845 поляків, з них за першою категорією – 3185 чол, другою – 660.

Співробітники Вінницького обласного управління УНКВС звітували також про розгром «польського контрреволюційного підпілля». Вони наче б то «розкрили» та ліквідували обласну комендатуру «Польської Організації Військової», 5 міжрайонних комендатур, 11 районних комендатур, 103 «боївки». Станом на 11 травня 1938 р. заарештовано 877 осіб [4, с. 48] цих міфічних структур.

Виконуючи та перевиконуючи плани по розстрілах, у шкідництві звинувачували простих колгоспників, які під тиском слідчих зізнавались у найфантастичніших і неймовірних злочинах. Для прикладу наведемо «розкрити» органом НКВС у Погребищенському районі Вінницької області в листопаді 1937 р. «Польську контрреволюційну організацію», до складу якої вхо-

дили дев'ятеро жителів різних сіл, у більшості малограмотні українці. Один з «польських контрреволюціонерів» – Семен Андрійович Крупник, українець, колгоспник містечка Погребище, малограмотний, професія – «хлібороб». Заарештований 15 листопада 1937 р., він вже 17 листопада зізнався, що дійсно є членом польської контрреволюційної організації, «за завданням якої проводив злочинну діяльність, направлену проти радянської влади, сприяв розкраданню колгоспного добра, сів пшеницю дуже рідко з тим, щоб був поганий урожай...». Крім того, «злочинцям» було інкриміновано участь у «Польській Організації Військовій» та мету їхньої діяльності – «відрив України від СРСР і приєднання її до фашистської Польщі». Вони були звинувачені на підставі оперативного наказу № 00485 і розстріляні 15 грудня 1937 р. [15; 4, с. 54].

Під час «великого терору» у 1937 – 1938 рр. управлінням НКВС у Вінницькій області репресовано 20 000 громадян, з них розстріляно 13 475 осіб [4, с. 51]. Серед жертв політичних репресій найбільше (понад 75 відсотків) українців, решта – представники нацменшин, серед яких найбільше – поляків.

У списках розстріляних:

Антонюк Кузьма Андрійович, 1888 р. н., с. Комарівці Барського району, коваль. Розстріляний 1938 р.;

Антонюк Марцин Віцькович, 1903 р. н., с. Польове Барського району, машиніст-тракторист. Розстріляний 1937 р.;

Барон Станіслав Францович, 1893 р. н., уродженець м. Хелм, проживав у м. Бар, освіта вища, дільничний ветлікар. Розстріляний 1937 р.;

Балицький Рафаїл Карлович, 1880 р. н., с. Бригідівка Барського району, одноосібник. Розстріляний 1937 р.

Бевзюк Степан Йосипович, 1897 р. н., с. Окладне Барського району, проживав у с. Балки Барського району. Розстріляний 1938 р.

Бель Олександр Павлович, 1913 р. н., с. Чемериси Барського району, слюсар Барського машзаводу. Розстріляний у 1938 р.

Бемещук Микола Іванович, 1887 р. н., с. Адамівка Барського району, колгоспник. Розстріляний у 1937 р.

Бистрицький Тимофій Миколайович, 1906 р. н., с. Козарівка Барського району, рахівник колгоспу. Розстріляний у 1938 р.

Білінський Іван Леонтійович, 1899 р. н., с. Попівці Барського району, проживав у м. Жмеринці, заступник начальника відділу ст. Жмеринка. Розстріляний у 1938 р.

Білінський Леонтій Миколайович, с. Попівці Барського району, кочегар заводу. Розстріляний у 1938 р.

Біляк Йосип Іванович, 1888 р. н., с. Матейків Барського району, проживав у м. Жмеринці, швець майстерні. Розстріляний у 1938 р.

Блащук Войтко Казимирович, 1885 р. н., с. Мальчівці Барського району, тесля. Розстріляний у 1938 р.

Блащук Войтко Станіславович, 1889 р. н., с. Маньківці Барського району, колгоспник. Розстріляний у 1938 р.

Блащук Михайло Іванович, 1900 р. н., с. Мальчівці Барського району, колгоспник. Розстріляний у 1938 р.

Богданович Йосип Антонович, 1875 р. н., уродженець Австрії, проживав у м. Бар, слюсар. Розстріляний у 1937 р.

Богуцький Адам Францович, 1902 р. н., х. Чемериський Барського району, колгоспник. Розстріляний у 1938 р.

Богуцький Іван Іванович, 1892 р. н., х. Чемериський Барського району. Розстріляний у 1938 р.

Богуцький Ілля Іванович, 1895 р. н., х. Чемериси, одноосібник. Розстріляний у 1938 р.

Богуцький Казимир Іванович, 1895 р. н., теп. с. Чемериське, одноосібник. Розстріляний у 1938 р.

Богуцький Михайло Францович, 1891 р. н., теп. с. Чемериське, колгоспник. Розстріляний у 1938 р.

Бондар Павло Казимирович, 1901 р. н., с. Маньківці Барського району, колгоспник. Розстріляний у 1938 р. (та багато, багато інших).

Серед розстріляних навіть жінки:

Бевзюк Розалія Йосипівна, 1891 р. н., с. Окладне Барського району, безробітна. Розстріляна у 1938 р.

Бельська Софія Ромуальдівна, 1901 р. н., м. Бар, проживала у м. Вінниці, домогосподарка. Розстріляна у 1937 р.

Блащук Павлина Петрівна, 1886 р. н., с. Мальчівці Барського району, колгоспниця. Розстріляна у 1938 р. (та інші).

На цьому фоні дещо пощастило Антонюку Янку Вікентійовичу, 1899 р. н., с. Польове Берського району, теслі колгоспу, Балицькому Францу Антоновичу, 1890 р. н., с. Бригідівка Барського району, одноосібнику, Бацмановському Віктору Івановичу, 1908 р. н., м. Бар, проживав у с. Дзялів Жмеринського району, директору школи, які були засуджені на 10 років ув'язнення у виправних трудових таборах...

Принагідно слід зауважити, що усі згадані безневинні жертви репресій реабілітовані.

А потім настав не менш трагічний 1939-й рік – час початку Другої світової війни, полум'я якої тоді жакливо обпало, насамперед, Польшу.

«Упродовж півстоліття Москва нав'язує світові свою версію Другої світової війни, покладаючи провину виключно на Гітлера та на авторів Мюнхенської угоди – Англію і Францію, приховуючи роль більшовицької імперії та диктатора Сталіна. Ще й сьогодні дискутується проблема, чи була альтернатива у Сталіна в серпні 1939 р., коли в Москві одночасно тривали переговори з англо-французькою військово-дипломатичною делегацією та з представником Гітлера міністром закордонних справ Ріббентропом.

Утім, за іронією долі, відповідь на це питання дав сам Сталін у своєму виступі перед членами Політбюро ЦК ВКП(б) 19 серпня 1939 року, – читаємо, зокрема, у праці українських учених Миколи Литвина та Кіма Науменка «Сталін і Західна Україна. 1939 – 1941 рр.». – Нещодавно виявлений в одному з архівів текст цього виступу, за слушним висловом відомого російського історика Ю. Афанасьева, «не залишає жодних сумні-

вів щодо агресивних намірів радянського керівництва та його прямої участі у розв'язанні Другої світової війни» [16, с. 21]. Диктатор говорив відверто: «Питання миру чи війни вступає в критичну для нас фазу. Якщо ми заключимо договір про взаємодопомогу з Францією і Великобританією, Німеччина відмовиться від Польщі. Війна буде відвернена... Якщо ми прийємо пропозицію Німеччини щодо укладення з нею пакту про ненапад, вона, звичайно, нападе на Польщу і втручання Франції та Англії в цю війну стане невідворотним. Західна Європа зазнає серйозних збурень і безпорядків». Сталін зробив вибір: «Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відправити назад англо-французьку місію. Першою перевагою, яку ми здобудемо, буде знищення Польщі до самої Варшави, включаючи українську Галичину... СРСР буде надавати допомогу нинішній Німеччині. В інтересах СРСР, щоб війна вибухнула між Райхом і капіталістичним англо-французьким блоком. Необхідно зробити все, щоб ця війна тривала якомога довше з метою виснаження обох сторін» [16, с. 73 – 75].

У бесіді з генсеком Комінтерну Г. Дімітровим Сталін ще раз наголосив: «Ми не проти, щоб вони добре побилися й ослабили один одного... Ми можемо маневрувати, підштовхувати одну сторону проти іншої». А щодо Польщі висловився особливо цинічно: «Знищення цієї держави в нинішніх умовах означало б – однією фашистською державою менше! Чи буде погано, якщо в результаті розгрому Польщі, ми розширимо соціалістичну систему на нові території та населення» [17].

У свою чергу Гітлер, виступаючи 6 жовтня 1939 р. в рейхстазі, щодо Польщі висловився не менш зухвало: «На кістках і крові німців та росіян, без усякого врахування історичних, етнографічних і економічних умов була створена ця держава, яка не мала ніякого права на існування» [18].

Пакт Молотова – Ріббентропа був не засобом врегулювання відносин з Німеччиною, а прямою змовою Сталіна й Гітлера, спрямованою на переділ Східної Європи, а отже на нову світо-

ву війну. І першим кроком на цьому шляху стала спільна агресія Німеччини та СРСР проти Польщі [19].

Вранці 1 вересня 1939 р. полчища Вермахту вторглися на її територію. За три тижні німецькі армії здолали опір польських військ [20, с. 552], вийшовши на узгоджені в Кремлі рубежі.

Сталін у цей час дещо вагався із початком агресії, активно шукав прийнятливий привід для реалізації злочинного наміру. Врешті, він знайшовся – офіційна Москва закумуфлювала свою агресію під «визволення українців та білорусів». Саме тоді, напередодні вторгнення, в СРСР розпочалася галаслива кампанія, яка повинна була обґрунтувати це ідеологічно. Першою виступила 14 вересня газета «Правда». У передовій статті «Про внутрішні причини поразки Польщі у війні» вона повідомляла, що головною причиною воєнної катастрофи була неправильна політика Польської держави щодо національних меншин, особливо на східних кресах, де самі поляки становили національну меншину. «Правда» стверджувала, що саме там найсильніше експлуатували селян, панувало гноблення і безправ'я, білий терор з карними експедиціями і польовими судами [21]. Але чомусь до 14 вересня 1939 р. у радянській пресі не виявлялось такої турботи про «братів по крові».

О третій годині ранку 17 вересня заступник наркома закордонних справ СРСР В. Потьомкін зачитав польському послу в Москві В. Гжибовському ноту. В ній повідомлялося: «Радянський уряд віддав розпорядження Головному командуванню Червоної армії дати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України і Західної Білорусії» [20, с. 553].

Польській армії довелося воювати на два фронти. Зазнаючи втрат, вона чинила мужній опір, хоч сили були нерівними.

Заключним актом німецької і радянської агресії проти Польщі був спільний парад німецьких і радянських військ у Бресті. Про нього, зрозуміло, у радянській пресі не повідомлялося.

По завершенні бойових дій у радянських таборах опинилося понад 240 тис. військовослужбовців польської армії. На початку жовтня 1939 р. рядові та унтер-офіцери, які проживали на території приєднаних до СРСР земель, були відправлені додому, а уродженці земель, що перейшли до Німеччини, – передані німецьким властям [20, с. 554]. Та бранців ще залишалося чимало.

Наприкінці лютого 1940 р. керівник НКВС СРСР Л. Берія надіслав у Політбюро ЦК ВКП(б) доповідну записку «Про колишніх офіцерів польської армії, які утримуються в таборах для військовополонених». У ній повідомлялося, що в таборах утримуються 14736 колишніх офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, жандармів, тюремщиків і розвідників за національністю на 97 % – поляків, у тому числі 295 генералів, полковників і підполковників. У тюрмах західних областей України і Білорусі знаходилося 18632 заарештованих, з них 10685 поляків. Виходячи з того, що всі вони були «закоренілими, невинуватими ворогами Радянської влади», Берія ставив питання про їх ліквідацію.

Записка обговорювалася на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 5 березня 1940 р. Політбюро ЦК прийняло рішення розглянути в особливому порядку (без виклику заарештованих і без висування звинувачення) справи 14700 офіцерів та інших осіб, що знаходились у таборах, і 11000 осіб польської національності – «членів різних контрреволюційних, шпигунських і диверсійних організацій», що знаходились у тюрмах, і застосувати до них найвищу міру покарання – розстріл. Польських військовополонених почали знищувати з 1 квітня і закінчили у травні 1940 р. [20, с. 555].

Перевиконання «плану по розстрілах» тривало. Тоталітаризм – це завжди море безневинної крові, мільйони передчасних смертей і покалічених доль...

Джерела та література:

1. Шульга І. Г. Голод на Поділлі / І. Г. Шульга. – Вінниця, 1993. – С. 123.

2. Петренко В. І. Трагедія українського селянства / В. І. Петренко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія «Історія». – Вінниця, 2003. – Вип. 5. – С. 125.

3. Книга Пам'яті України. Вінницька область. – Т. 1: м. Вінниця, Барський район, Бершадський район / Ред. колегія: Ільчук М. М. (голова), Азаров С. Г., Александров Д. Д., Бранько Я. А., Гальчак С. Д., Давиденко В. Д., Ковальчук В. Т., Конверський В. І. (секретар редкол.), Ложкаршов О. І., Процепко О. Г. (заст. гол. редколегії), Ткаченко А. Д., Ящук Л. П. – Київ, 1994. – С. 11.

4. Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині 1918 – 1980-ті роки / В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редколегія тому: Гамрецький І. С. (голова), Лациба В. П. (заст. гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Кравченко П. М. (відп. секретар), Баландюк М. Г., Василюк С. М., Гальчак С. Д., Гунько М. М. та ін. / Упорядники: Лациба В. П. (керівн.), Білоконь В. І., Бухін К. Д., Васильєв В. Ю., Завальнюк К. В., Калитко С. Л., Кравченко П. М., Паламар І. Г., Подкур Р. Ю., Струкевич О. К. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 9 – 92.

5. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / Редколегія тому: Гамрецький І. С. (голова), Лациба В. П. (заст. гол.), Нешик С. С. (заст. гол.), Кравченко П. М. (відп. секретар), Баландюк М. Г., Василюк С. М., Гальчак С. Д., Гунько М. М. та ін. / Упорядники: Лациба В. П. (керівн.), Білоконь В. І., Бухін К. Д., Васильєв В. Ю., Завальнюк К. В., Калитко С. Л., Кравченко П. М., Паламар І. Г., Подкур Р. Ю., Струкевич О. К. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.

6. Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО), ф. П – 136, оп. 1, спр. 371, арк. 15 – 16.

7. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. – К., 1997. – Ч. 2. – С. 255.

8. ДАВО, ф. П – 136, оп. 1, спр. 371, арк. 2.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 6618, арк. 1 – 8.

10. *Калитко С. Л.* Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х років (на матеріалах Вінницької області) / С. Л. Калитко // *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23 – 24 червня 1999 р.)*. – Хмельницький, 1999. – С. 341.

11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 49.

12. *Жезицький В.* Масові депортації населення Поділля (друга половина 30-х років ХХ ст.) / В. Жезицький // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 1997. – № 1 / 2. – С. 131.

13. *Юнге М., Биннер Р.* Как Террор стал «Большим». Секретный приказ № 00447 и технология его исполнения / М. Юнге, Р. Биннер. – М.: АИРО-ХХ, 2003. – С. 88.

14. *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк, 2003. – С. 90 – 91.

15. ДАВО, ф. Р – 6023, оп. 4, спр. 5895, арк. 45, 47, 118, 145, 150, 154.

16. *Афанасьев А.* Другая война 1939 – 1945 / А. Афанасьев. – Москва, 1996.

17. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 495, оп. 74, д. 517, л. 43.

18. Правда. – 1939. – 7 октября.

19. 5. *Литвин Микола, Науменко Кім.* Сталін і Західна Україна. 1939 – 1941 рр. / Микола Литвин, Кім Науменко. – К., 2010. – С. 3 – 4.

20. *Литвин Володимир.* Історія України: Підручник / Володимир Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.

21. Правда. – 1939. – 14 сентября.